

Przemysław Kubisiak

Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II, Polska
przemyslaw.k@icloud.com
ORCID: 0000-0002-6423-2033

Jaskinia Makpela (*mi'arat hammakpelah*). Tradycja żydowska i archeologia świętych grobów w Hebronie

Cave of Machpelah (*mi'arat hammakpelah*): Jewish Tradition
and Archeology of Holy Graves in Hebron

ABSTRACT: The history of Biblical Israel is impressive. Although most of the attention of historians and archaeologists is focused on Jerusalem, it should be remembered that the first piece of the Promised Land acquired was a field and a cave in Hebron. Also, here was the first capital of the kingdom of David located, which was moved to Jerusalem after winning the campaign against the Jebusites. Although the topic of Machpelah cave seems quite common, it should be admitted that Polish biblical literature is quite poor in this respect. This article first of all focuses on a short exegesis of excerpts from the Book of Genesis on the subject, then deals with the terminology, which is crucial in understanding the topic. The text sheds new light on Jewish Kabbalah, which in a very interesting way draws on the tradition of Machpelah, very deeply rooted in Judaism. The last point is the archaeological approach, which, although it does not have the possibility of scientific activities in today's sepulchral complex of Biblical patriarchs, brings some interesting facts from the past, stimulating the imagination and creating an incredible atmosphere around one of the most mysterious sacred objects in the world.

KEYWORDS: history, archeology, theology, Jewish tradition

ABSTRAKT: Historia biblijnego Izraela jest imponująca. Mimo że uwaga historyków i archeologów w większości skupiona jest na Jerozolimie, należy pamiętać, że pierwszymi nabytymi na własność skrawkami Ziemi Obiecanej były pole i jaskinia w Hebronie. Tam również mieściła się pierwsza stolica królestwa Dawida, która po wygranej kampanii przeciwko Jebusytom została przeniesiona do Jerozolimy. Choć temat jaskini Makpela wydaje się dość powszechny, polska literatura biblijna jest w tej kwestii dość uboga. Niniejszy artykuł w pierwszej kolejności poświęca uwagę krótkiej egzegezie fragmentów Księgi Rodzaju traktujących o podjętym zagadnieniu;

następnie zostaje przybliżona terminologia, która w kwestii zrozumienia tematu jest kluczowa. Innowacyjny punkt to spojrzenie w głąb żydowskiej kabały, która niezwykle interesująco rysuje tradycję Makpeli, bardzo głęboko zakorzenionej w judaizmie. Ostatnim zagadnieniem jest ujęcie archeologiczne, które mimo braku możliwości działań naukowych w dzisiejszym kompleksie grobowym biblijnych patriarchów przybliży kilka ciekawych faktów z przeszłości, pobudzając przy tym wyobraźnię, i stwarza niesamowitą atmosferę wokół jednego z najbardziej owianych tajemnicą obiektów sakralnych świata.

SŁOWA KLUCZOWE: historia, archeologia, teologia, tradycja żydowska

Historia biblijnego Izraela jest imponująca. Mimo że większość uwagi historyków i archeologów skupia się na Jerozolimie, należy pamiętać, że pierwszymi nabytymi na własność skrawkami Ziemi Obiecanej były pole i jaskinia w Hebronie. Również tutaj mieściła się pierwsza stolica królestwa Dawida, która po wygranej kampanii przeciwko Jebusytom została przeniesiona do Jerozolimy. Temat jaskini Makpela wydaje się dość powszechny, należy jednak przyznać, że polska literatura biblijna okazuje się w tej kwestii dość uboga¹.

Niniejszy artykuł w pierwszej kolejności przedstawia krótką egzegezę fragmentów Księgi Rodzaju traktujących o podjętym zagadnieniu. Następnie zostaje przybliżona terminologia, kluczowa dla zrozumienia tego tematu. Nowatorskie ujęcie stanowi spojrzenie w głąb żydowskiej kabały, która niezwykle interesująco rysuje tradycję Makpeli, bardzo głęboko zakorzenionej w judaizmie. Ostatnie zagadnienie to perspektywa archeologiczna. Choć archeologia nie dysponuje możliwością działań naukowych w dzisiejszym kompleksie grobowym biblijnych patriarchów, to jednak przybliży kilka ciekawych faktów z przeszłości, pobudzając przy tym wyobraźnię. Stwarza tym samym wyjątkową atmosferę wokół jednego z najbardziej tajemniczych światowych obiektów sakralnych.

Tradycja o jaskini Makpela w Pięcioksięgu

Księga Rodzaju przekazuje nam, że Sara, żona Abrahama, umiera w wieku 127 lat w Kiriat-Arba (hebr. קִרְיַת אַרְבַּע), czyli w Hebronie (hebr. הֶבְרֹן) (Rdz 23,1). Były to tereny należące do Chetytów, zatem Patriarcha zwraca się do tego ludu z prośbą o wstawiennictwo u Efrona, syna Sochara, właściciela pola i pieczary Makpela, aby mógł odkupić ten teren od właściciela i pochować zmarłą żonę.

¹ Zob. A. Buckenmaier, *Abraham. Ojciec wierzących*, Kraków 2015; P.J. Achtemeier, *Encyklopedia biblijna*, Warszawa 1998; R. Rubinkiewicz, *Apokryfy Starego Testamentu*, Warszawa 1999.

Efron pragnie oddać pole i pieczarę za darmo, jednak Abraham nalega, aby wnieść opłatę za grunt. W ostateczności Patriarcha kupuje pole i jaskinię za 400 syklów srebra (Rdz 23,3-16). Abraham musiał dobrze znać tereny wokół Hebronu, a co za tym idzie, wiedzieć o znajdującej się tam jaskini, która spełniała warunki pozwalające przeznaczyć ją na rodzinny grobowiec. Przedstawiony w Księdze Rodzaju opis targu pomiędzy Abrahamem a Efronem to typowy sposób handlu ziemią w krajach Orientu. Propozycja darmowego odstąpienia ziemi przez Efrona jest wstępem świadczącym o czci i życzliwości wobec Abrahama. To z kolei pociągało za sobą konieczność odmowy wobec takiej oferty, podyktowaną przez obyczaj i grzeczność. W momencie kiedy pada propozycja ceny za grunt, można mówić o rozpoczęciu handlu i przejściu do ewentualnych negocjacji. Wiemy jednak, że Abraham przystaje na cenę Efrona, nie wnosząc własnej oferty. Przymuszalnie nie dochodzi tu do targowania, aby nie wzbudzić żadnych wątpliwości co do własności zakupionej ziemi, również aby zachować honor zmarłej Sary i pozostającego w żałobie Patriarchy wobec otaczających go cudzoziemców². Trudno jest porównać biblijną kwotę, za którą Abraham zakupił pole i jaskinię Makpela, w przeliczeniu na dzisiejsze sumy. Można jednak przywołać scenę z Księgi Proroka Jeremiasza, w której prorok kupił ziemię w Anatot w ziemi Benjamina od Chanameela za 17 syklów srebra (Jer 32,7), podczas gdy Abraham kupuje Makpelę za 400 syklów srebra³. Wydaje się, że to olbrzymia suma w porównaniu z zakupem Jeremiasza. Przypuszcza się, że podczas tej transakcji zastosowano standard babiloński, który był powszechnie używany na terenach starożytnego Bliskiego Wschodu⁴.

Rabbi Yehuda ben Szymon w midraszu *Genesis Rabbah* zaznacza, że Makpela to jedno z trzech miejsc, w odniesieniu do których wrogowie judaizmu nie mogą sztydzić z Żydów, mówiąc „ukradliście je”, gdyż zostało ono zakupione przez Abrahama za pełną cenę na własność⁵. Poświadcza to hebrajskie למִיִּנְהָ (*lemiqnāh*) pochodzące od rzeczownika מִיִּנְהָ (*mignēh*), który oznacza „własność nabytą” lub ziemię jako własność. Stanowi więc o formalnej zmianie właściciela. Również Księga Rodzaju wyszczególnia, co konkretnie zostało przez Abrahama nabyte, a więc „posiadłość Efrona w Makpela w pobliżu Mamre, czyli pole

² Zob. R.E. Brown, J.A. Fitzmyer, R.E. Murphy, *Katolicki Komentarz Biblijny*, Warszawa 2001, s. 42.

³ Zob. A. Buckenmaier, *Abraham...*, dz. cyt., s. 192–193.

⁴ Zob. R.E. Brown, J.A. Fitzmyer, R.E. Murphy, *Katolicki Komentarz...*, dz. cyt., s. 42.

⁵ Zob. *Genesis Rabbah* 79.7 – wśród trzech miejsc zakupionych na własność R.Y. bar Szymon wymienia jaskinię Makpela w Hebronie, Górę Moria w Jerozolimie, gdzie Dawid zakupił klepisko od Arauny Jebusyty pod budowę świątyni (2 Sm 2.4,20-21) oraz pole w Sychem zakupione przez Jakuba (Rdz 33,19).

i znajdująca się na nim pieczara, oraz wszystkie drzewa wzdłuż jego granicy” (Rdz 23,17). Mowa jest również o obecności Chetytów, którzy jako naoczni świadkowie stali się gwarantem prawidłowo przeprowadzonej transakcji oraz jako obserwatorzy zaświadczyli o zmianie właściciela gruntu w Hebronie. Jest to zarazem pierwszy w Starym Testamencie opis handlu i pierwszy skrawek własnej ziemi stanowiący zaczątek Ziemi Obiecanej⁶.

Pomimo że analiza dokumentów Pięcioksięgu (*Pentateub*, gr. πεντετεύχως) przypisuje tę część opowiadania autorowi kapłańskiemu (P), to jednak trzeba zauważyć, że cechy oraz styl literacki nie odpowiadają tej tradycji. Dość często wskazuje się na fakt, że Bóg nie bierze udziału w tej scenie. Należy jednak zauważyć, że autor kapłański dość dużo miejsca poświęca Makpeli. Opis historii zakupu ziemi oraz wspomnienie o pogrzebie wskazują na zainteresowanie Hebronem. W ten sposób P chce zaznaczyć, że Abraham jest ojcem i wspólnym przodkiem wszystkich grup etnicznych wywodzących się z tego rejonu⁷. Co istotne, dokładność, z jaką przedstawiono relację z transakcji handlowej pomiędzy Abrahamem a Efronem, synem Sochara, koresponduje i w pełni odpowiada zapiskom, jakie znamy z tamtego okresu historycznego, zatem historia zyskuje miano prawdziwej i wczesnej tradycji, która odnajduje swoje potwierdzenie w rzeczywistości. Nieco trudniej jest wyjaśnić obecność Chetytów na terenach Kanaanu. W Rdz 10,15 czytamy, że pierwotnym synem Kanaanu był Chet, jednak ludność, jaką znamy jako „Chetyci”, przemieściła się do Syrii pod koniec XIII wieku przed Chr. w wyniku zapaści ekonomicznej Anatolii. Archeologia nie potwierdza, aby Chetyci zawędrowali aż do południowego Kanaanu, czyli w okolice Hebronu⁸. Z kolei we fragmencie Lb 13,29, przypisanym tradycji Elohistycznej (E), dowiadujemy się, że „w górach [Judy] mieszkają Chetyci”. Zgadzałoby się to z opisem Rdz 23,3-16. Ostatnie badania dają jednak podstawy, by sądzić, że w wyniku pewnych szczególnych okoliczności panujących w królestwie Chetytów niektóre bardziej odizolowane osady mogły zostać zlokalizowane na południu Kanaanu wcześniej niż dotychczas przypuszczano.

⁶ Zob. J. Lemański, *Nowy Komentarz Biblijny. Księga Rodzaju rozdziały 11,27-36-43*, t. 1, cz. 2, Częstochowa 2013, s. 533.

⁷ Zob. M. Majewski, *Pięcioksiąg odczytany na nowo. Przesłanie autora kapłańskiego (P) i jego wpływ na powstanie Pięcioksięgu*, Kraków 2018, s. 208.

⁸ Zob. J. Lemański, *Nowy Komentarz...*, dz. cyt., s. 525.

Aluzję do Filistynów⁹ występujących w tym okresie na terenach Kanaanu trzeba uznać za anachronizm¹⁰.

Terminologia

Termin „Makpela” (hebr. מַכְפֵּלָה) jest przymiotnikiem w dosłownym tłumaczeniu oznaczającym „podwójny” lub „podzielony”. Słownik hebrajsko-polski utożsamia go ściśle z jaskinią, nie pozostawiając miejsca na inną interpretację, zatem „Makpela” to „jaskinia podwójna” lub „jaskinia podzielona”¹¹. Co ciekawe, Talmud Babiloński w traktacie *Eruwin* przytacza spór pomiędzy Ravem a Shmuelem odnoszący się do owej „podwójności” jaskini Makpela. Otóż jeden z nich powiedział, że „jaskinia składa się z dwóch pomieszczeń” w układzie jedno pomieszczenie za drugim, natomiast jego rozmówca stwierdza, że „składa się z pokoju i drugiego piętra nad nim”. Gemara wyjaśnia, że bardziej zrozumiałe jest drugie tłumaczenie, czyli jedno pomieszczenie nad drugim, bowiem tak wygląda prawidłowe znaczenie słowa „Makpela”, czyli „podwójna”. Gemara kontynuuje, że pierwsze stanowisko mówiące o dwóch pomieszczeniach usytuowanych jedno za drugim jest bezpodstawne, gdyż w tym sensie nie jest to Makpela (podwójna), bowiem „nawet zwykłe domy zawierają dwa pokoje”¹². Talmud Babiloński kontynuuje, że nazwa Makpela, czyli „podwojona”, pochodzi raczej od tych, którzy zostali tam pochowani w parach, czyli od Patrarchów i Martiarchów. Traktat *Eruwin* przytacza naukę rabina Yitzhaka, który mówi, że miasto Kiriath-Arba jest miastem czterech par tam pochowanych: Adama i Ewy, Abrahama i Sary, Izaaka i Rebeki oraz Jakuba i Lei¹³.

Na koniec warto dodać myśl, która przedstawia interesujące nas zagadnienie nieco inaczej. Księga Zohar w traktacie *Chayei Sarah* twierdzi bowiem, że

⁹ Nie jesteśmy w stanie ustalić dokładnego okresu historycznego, w którym żyli Patriarchowie. Wydarzenia, o których mowa w Rdz 12-50, najlepiej jest umieścić między XX a XVII stuleciem przed Chr. Z kolei Filistyni datowani są na XIII wiek przed Chr., w którym przypadła inwazja tzw. Ludów Morza. Zob. J. Bright, *Historia Izraela*, Warszawa 1994, s. 83.

¹⁰ Zob. M. Black, H.H. Rowley, *Peake's Commentary on the Bible*, Hong Kong 1977, s. 193-194.

¹¹ Zob. L. Koehler, W. Baumgartner, J.J. Stamm, *Wielki słownik hebrajsko-polski i aramejsko-polski Starego Testamentu*, t. 1, Warszawa 2008, hasło: מַכְפֵּלָה, s. 547.

¹² *Talumd Babiloński, Eruwin* 53a, [w:] *A Living Library of Jewish Texts*, <http://www.sefaria.org/texts/Talumd/Bavli> [dostęp: 28.09.2020].

¹³ Zob. *Talumd Babiloński...*, dz. cyt.

Makpela to nazwa, która odnosi się jedynie do pola, które kupił Abraham, nie ma zaś nic wspólnego z jaskinią – miejscem pochówku ojców i matek Izraela¹⁴. Niezwykle interesujące, że pierwsze polskie tłumaczenie Biblii dokonane przez ks. Jakuba Wujka całkowicie pomija termin Makpela¹⁵, zastępując go polskim odpowiednikiem „dwoista”. Przykładem jest Rdz 23,19, gdzie czytamy: „I tak pogrzebł Abraham Sarę, żonę swą w jaskini pola dwoistej, która leżała przeciwko Mambre”¹⁶. Podobną sytuację spotkamy, badając tekst LXX. Greckie tłumaczenie Starego Testamentu podobnie jak Wulgata ogranicza się do terminu „jaskinia podwójna” (gr. *σπήλαιον τὸ διπλοῦν*). Przyglądając się terminologii związanej z jaskinią w Hebronie, nie sposób pominąć aramejskiego Targumu *Neofiti 1* do Księgi Rodzaju, bowiem spotykamy tutaj inny termin niż dotychczas omawiane. Według przekazu targumicznego Abraham zwraca się do Efrona z prośbą o sprzedaż „pieczary Kafela, która znajduje się na końcu jego pola”¹⁷. „Pieczara Kafela” (aram. *מערת כפילה*) jest czasem w tradycji targumicznej tłumaczona jako „podwójna pieczara”. *Neofiti 1* konsekwentnie stosuje termin „Kafela” w całej Księdze Rodzaju.

Makpela w Zoharze

Zohar to jedno z największych dzieł w mistyce żydowskiej służące do interpretacji Tory. Księga Blasku (hebr. *ספר הזהר*), bowiem tak brzmi pełna nazwa zbioru, jest księgą mistycznej mocy i mądrości. W słowie wprowadzającym w tajemnice mistycyzmu żydowskiej kabały Rav Berg zapewnia, że Zohar jest źródłem energii duchowej i fontanną metafizycznej mocy, która przynosi błogosławieństwo wszystkim, którzy czytają i studiują jego święte teksty¹⁸. Księga Zohar obejmuje 23 tomy podzielne na poszczególne sekcje (hebr. *פרשׁה* – *parasza*), czyli odcinki Tory przeznaczone do cotygodniowego czytania i rozważania. Przekrój tekstów obejmuje cały Stary Testament i daje możliwość studiowania Słowa Bożego przez długie lata.

¹⁴ Zob. *The Zohar*, Chayei Sarah-Toldot 4/23, New York 2003, pkt 112, s. 70.

¹⁵ Dokonując tłumaczenia Starego Testamentu, ks. Wujek korzystał z tekstu Vulgaty, która również nie używa terminu „Makpela”. Łacińskie tłumaczenie korzysta z prostego stwierdzenia *speluncam duplicem*, co oznacza po prostu „jaskinia podwójna”. Stąd brak u ks. Wujka hebrajskiej nazwy *מַקְפֵּלָה*.

¹⁶ *Biblia to jest Księga Starego i Nowego Testamentu*, tłum. J. Wujek, t. 1, Toruń 1999, s. 30.

¹⁷ M.S. Wróbel, *Biblia Aramejska. Targum Neofiti 1. Księga Rodzaju*, Lublin 2014, s. 203.

¹⁸ Zob. *The Zohar*, Prologue-Beresheet, A 1/23, New York 2003, s. 7.

Wśród rabinicznych interpretacji ST znalazło się wiele nauk i rozważań poświęconych protoplastom narodu wybranego. Interesującym nas tematem jest Jaskinia Makpela (hebr. מְעַרְתַּת הַמְּכַפְלָה), która w świetle przekazu Księgi Rodzaju stała się miejscem pochówku trzech Patriarchów z żonami – Abrahama i Sary, Izaaka i Rebeki oraz Jakuba i Lei. Jaka jest tradycja jaskini Makpela przekazana w Zoharze? Co mówi kabała żydowska na temat jednego z trzech najświętszych miejsc judaizmu?

Tradycja przekazana w żydowskiej Księdze Blasku mocno podkreśla, że wejście do biblijnego ogrodu Eden znajduje się w jaskini, w której spoczywają cztery pary pochowane w Hebronie. Istotnym jest, że owe pary nie są martwe, lecz jedynie śpią zachowane w swoich ciałach i zarazem ukryte przed innymi ludźmi. Informacje na ten temat znajdziemy w punkcie 466 traktatu *Trumah*, gdzie czytamy:

To ci, którzy śpią w Hebronie, którzy nie są martwi, ale tylko śpią. Dlatego opisuje się ich „wydech” jako ten, który zgaśł, ale ma siłę, by się obudzić. Tutaj również cztery pary Hebronu śpią i nie są martwe. Wszystkie one są zachowane w swoich ciałach i zostają ukryte przed innymi ludźmi¹⁹.

To, co dla nas istotne, przekazane jest w kolejnym zdaniu traktatu, również w punkcie 466: „Ich ciała ukryte są w wejściu do Ogrodu Eden, ponieważ wejście do Ogrodu Eden znajduje się w jaskini Makpela”²⁰.

Traktat *Trumah* nie jest jedynym, który wspomina o Makpeli jako bramie do raju. Kolejnym obszernym traktatem mieszczącym się w trzecim tomie kabalistycznego dzieła jest *Lech Lecha*. W punkcie 95 czytamy: „Kiedy więc dusza opuszcza ten świat, najpierw wchodzi do jaskini Makpela, gdzie znajduje się otwór prowadzący do Ogrodu Eden. Następnie spotyka Adama i Patriarchów, którzy tam są”²¹.

Ostatnią traktującą o naszym zagadnieniu sekcją jest przywołany już wyżej traktat *Chayei Sarah*. Tutaj rabbi Jehuda pyta: skąd Abraham rozpoznał, że jaskinia Makpela jest tą właściwą? W odpowiedzi dowiadujemy się, że Patriarcha wszedł do niej wcześniej i widział, jak Adam i Ewa są tam wprowadzani. Skąd jednak wiedział, że to pierwsi rodzice? – kontynuuje rabbi Jehuda. Abraham bowiem wszedł do jaskini i zobaczył kształt Adama, po czym spojrział na jego oblicze. W związku z tym „otworzyły się przed nim drzwi do Ogrodu Eden

¹⁹ *The Zohar*, Trumah-Safra-De’zniuta 11/23, New York 2003, pkt 466, s. 279–280.

²⁰ *The Zohar*, Trumah-Safra-De’zniuta, dz. cyt., pkt 466, s. 279–280.

²¹ *The Zohar*, Lech Lecha-Vayera 3/23, New York 2003, pkt 95, s. 54–55.

i zrozumiał (...), że zasłużył na to, aby być pochowanym w Bramie Ogrodu Eden, ponieważ był w Ogrodzie Eden za życia”²².

Co niezwykle ciekawe, źródła żydowskie nie są spójne w swym nauczaniu w kwestii lokalizacji rajskiego ogrodu. Zohar umiejscawia go w jaskini Makpela, lecz niektóre źródła wskazują inne rejony. Jednym z ważniejszych źródeł potwierdzających tę niespójność jest Midrasz *Tehillim* do Psalmu 92,4, gdzie dowiadujemy się, że kiedy Pan Bóg wypędził pierwszego człowieka z Raju, ten osiedlił się na górze Moria, „ponieważ bramy Ogrodu Eden znajdują się w pobliżu Góry Moria”²³. Biorąc pod uwagę, że odległość między Wzgórzem Świątynnym a Hebronem wynosi w linii prostej około 40 km, nie wydają się to miejsca leżące w pobliżu. Drugim bardzo ważnym dziełem jest *Pirke de Rabbi Eliezer*, gdzie w rozdziale o nazwie *Skrucha Adama* czytamy: „i wyszedł poza ogród Eden [i zamieszkał] na górze Moria, bo brama ogrodu Eden jest blisko do góry Moria”²⁴.

Ciekawe, że wśród dzieł chrześcijańskich możemy również znaleźć treści sprzeczne z tradycją. Św. Łukasz w Dziejach Apostolskich zaznacza, że po śmierci Jakuba w Egipcie został on złożony w grobie, który Abraham kupił w Sychem „od synów Chamora w Sychem” (gr. τῶν υἱῶν Ἐμμὼρ ἐν Συχέμ) (Dz 7,16)²⁵. Księga Rodzaju uczy nas, że jedynymi miejscami, jakie kupił Abraham, były pole i jaskinia w Hebronie i to właśnie tam synowie pochowali swego ojca Jakuba (Rdz 50,12-13). Wszystko wskazuje na to, że przekaz zawarty w Dziejach Apostolskich został zaczerpnięty z jakiejś tradycji pozabiblijnej lub być może doszło do pomieszania miejsca pochówku Jakuba z miejscem, które zakupił on w Sychem i gdzie później pochowano jego syna Józefa²⁶.

Jak wspomniano wyżej, kabała żydowska mówi o czterech parach, które spoczywają w pieczarze Makpela. Wśród nich są pierwsi rodzice – Adam i Ewa. To świadectwo, podobnie jak tradycja o ogrodzie Eden, nie znajduje potwierdzenia w innych źródłach żydowskich. Wśród najbardziej znanych należy wymienić apokryf pt. *Pokuta Adama*, który mówi o ciele Adama, złożonym

²² *The Zohar*, Chayei Sarah-Toldot 4/23, dz. cyt., pkt 88, s. 57–58.

²³ *Midrasz Tehillim*, Ps. 92,4, [w:] *A Living Library...*, dz. cyt.

²⁴ *Pirke de Rabbi Eliezer* 20:1, [w:] *A Living Library...*, dz. cyt.

²⁵ LXX w aparacie krytycznym zaznacza, że świadectwo o lokalizacji grobu w Sychem może pochodzić z często wykorzystywanego w Dziejach Apostolskich papirusu o numerze 74, który stanowi świadectwo stale cytowanych świadków. Możemy również mówić o adnotacji zaznaczonej symbolem N1, która stanowi ślad grupy korektorów ingerujących w tekst od ok. VII wieku. Istnieje ponadto inne tłumaczenie, które utożsamia Dz 7,19 z Rdz 33,19, w którym Jakub nabył od Chamora, „ojca Sychemy (...) kawał pola, na którym rozbił we namioty”.

²⁶ Zob. J. Lemański, *Nowy Komentarz...*, dz. cyt., s. 538.

do ziemi w miejscu znanym jedynie Setowi. Ewa nie znając miejsca pochówku swego męża, smuci się niezmiernie, jednak po śmierci zostaje pochowana u jego boku. Apokryf dodaje, że również Abel został pochowany w tym samym miejscu – obok rodziców²⁷. Z kolei *Apokalipsa Mojżesza* mówi, że zarówno Abel, jak i Adam zostali pochowani w ziemi w miejscu, z którego Bóg wziął proch do stworzenia człowieka. Podobny przekaz odnajdujemy w *Księdze Jubileuszy*, gdzie czytamy, że Adam został pochowany przez swoje dzieci w miejscu stworzenia pierwszego człowieka²⁸. W tym miejscu koniecznym jest wspomnienie o apokryfie Starego Testamentu pt. *Testament dwunastu Patriarchów*, skąd dowiadujemy się, że wszyscy z dwunastu synów Jakuba – pomijając Józefa – spoczywają w Hebronie obok swych przodków²⁹. Widzimy zatem, że kwestia pochówków w Makpeli odgrywała bardzo ważną rolę dla historii i rozwoju judaizmu, który w ten sposób budował swoją tradycję religijną we własnej, nabytej na wieczność ziemi.

Archeologia

Ruiny starożytnego Hebronu znajdują się ok. 35–40 km na południowy wschód od Jerozolimy. Dla pisarzy biblijnych musiało być to bardzo ważne miejsce, ponieważ Biblia Hebrajska wspomina o Hebronie aż 60 razy. Mimo że miejsce to zastało zlokalizowane przez Williama F. Albrighta na początku lat 20. XX wieku, pierwsze wykopaliska miały miejsce dopiero pod koniec lat 60., zaś kolejne w latach 80. Badania zgodnie potwierdziły, że teren ten był zasiedlony przez człowieka pomiędzy piątym a czwartym tysiącleciem przed Chr., jednakże brak jakiegokolwiek dokumentacji powoduje, że możliwość weryfikacji przedstawionych wyników jest bardzo trudna. Zagadnienie dodatkowo komplikuje fakt, że na obszar Hebronu składa się kilka stanowisk pochodzących z czasów antycznych. Większość uczonych jest zgodna co do tego, że biblijny Hebron

²⁷ Zob. R. Rubinkiewicz, *Apokryfy...*, dz. cyt., s. 37–39.

²⁸ Zob. S.N. Klimas, *Autentyczność Bożego Grobu w Jerozolimie. Badania historiograficzne, archeologiczno-architektoniczne i udokumentowane w zabytkach (I-X w.)*, Kalwaria Zebrzydowska 2018, s. 161–162.

²⁹ *Testament Rubena* wspomina wyraźnie o pochówku w Hebronie, w grocie podwójnej, gdzie spoczywają już „jego ojcowie”. Pozostałe testamenty (Lewiego, Judy, Isachara, Zabulona, Dana, Neftalego, Gada, Asera, Beniamina) mówią ogólnie o pochówku w Hebronie „u stóp ich ojców”. Jak wspomniano wyżej, jedynym wyjątkiem pozostaje *Testament Józefa*, gdzie nie wspomniano o miejscu pochówku syna Jakuba; zob. R. Rubinkiewicz, *Apokryfy...*, dz. cyt., s. 46–81.

powinien być utożsamiany z Jabla al-Rahama/Tel Rumeida³⁰. We współczesnym Hebronie przeprowadzenie wykopalisk archeologicznych nie jest możliwe, bowiem władze religijne jednogłośnie stwierdzają, że nie ma wątpliwości, iż to właśnie tutaj znajdował się Hebron z okresu Drugiej Świątyni. W pobliżu znajduje się również Haram Ramat el-Khalil, utożsamiane jako starożytne Mamre (hebr. מַמְרָא)³¹.

Hebron położony jest w jednym z najwyższych punktów centralnego masywu gór Judy (930 m. n.p.m.), co czyni z niego obszar obficie zaopatrzonej w wodę, czerpaną z okolicznych studni i źródeł. W kontekście starożytnego pochodzenia wspomina o nim Lb 13,22, informując, że Hebron został założony siedem lat wcześniej niż egipski Soan³². Biblia wspomina również, że pierwotna nazwa Hebronu to Kiriath-Arba (hebr. קִרְיַת אַרְבֶּעַ) (Rdz 23,2; Jo 20,7). Obecna nazwa miasta to Al-Chalil, czyli „przyjaciel”. Jest to związane z bardzo silną tradycją mówiącą o Abrahamie jako „przyjacielu Boga” (2 Krn 20,7; Iz 41,8; Jk 2,23)³³. Według tradycji przekazanej w Biblii zakupione pole wraz z jaskinią znajdują się na wschód od Mamre (hebr. מַמְרָא) (Rdz 23,17). Poprzez wieki miejsce to było czczone przez Żydów, chrześcijan, a później również przez muzułmanów. Józef Flawiusz wspomina, że za jego czasów w Hebronie istniały wspaniałe grobowce przodków. Król Herod Wielki otoczył murem miejsce czczone jako groby patriarchów i wszystko wskazuje na to, że to właśnie on zbudował wspomniane przez Flawiusza grobowce. Obecnie miejsce, które uważa się za starożytną Makpelę, podzielone jest na dwa sektory. W jednym znajduje się synagoga, zaś w drugim meczet Ibrahima³⁴. Mury, które okalają zarówno meczet, jak i synagogę, mierzą od 2,4 do 2,7 m grubości, otaczając teren długi na 60 m i szeroki na 34 m³⁵. W latach 1854–1861 Ermete Pierotti przygotował pierwszy plan budowli, który uzupełniono w 1919 roku. Pierwsze prace wykopaliskowe, o których wspomniano wyżej, odsłoniły wypoziomowane powierzchnie skalne, śluzę i otynkowaną elewację. Odsłonięto również monumentalne ściany budowli Heroda Wielkiego, które ku zdziwieniu badaczy były starannie dopasowane do

³⁰ Jebela al-Rahama (arab. تل رميده) lub Tel Rumeida (hebr. תל רומיידה) to obszar rolniczo-mieszkalny na zachodnim brzegu współczesnego Hebronu.

³¹ Zob. J.C.H. Laughlin, *Fifty Major Cities of the Bible*, London–New York 2006, s. 147–148.

³² Soan kojarzony jest ze starożytnym Awaris, stolicą Hyksosów, którzy władali Egiptem jako XV i XVI dynastia.

³³ Zob. P.J. Achtemeier, *Encyklopedia...*, dz. cyt., s. 385.

³⁴ Na terenie synagogi znajdują się grobowce Abrahama i Sary oraz Jakuba i Lei, zaś na terenie meczetu grobowce Izaaka i Rebeki.

³⁵ Zob. P.J. Achtemeier, *Encyklopedia...*, dz. cyt., s. 713.

nierównego podłoża skalnego³⁶. Jednak najistotniejszym i zarazem najbardziej tajemniczym elementem było wnętrze ukrytych pod budowlą jaskiń.

Najstarszym świadectwem mówiącym o układzie grobów patriarchów jest apokryficzna *Księga Jubileuszy*, która wspomina o pochówku Lei, żony Jakuba, która spoczywa „obok Rebeki, jego matki, na północ od grobu Sary, matki jego ojca”³⁷. Według Talmudu Jerozolimskiego groby patriarchów ułożone są według formy używanej przy spożywaniu posiłku: najwybitniejsi spoczywają u szczytu w miejscu głowy, drugi nad nim, a trzeci pod nim³⁸. Te dwie figury, które oznaczają dziś grobowce Abrahama i Sary, rzeczywiście znajdują się w centrum jaskini. Grobowce Jakuba i Lei położone są w północno-zachodnim krańcu – najprawdopodobniej w miejscu pierwotnego wejścia do kompleksu. Przy takim rozmieszczeniu grobowiec Lei istotnie znajduje się na lewo od grobowca Sary³⁹.

Rabin Benjamin z Tudeli w swoim pamiętniku z 1163 roku pisze, że udawane groby patriarchów zostały wzniesione w Hebronie przez pogan, aby wyludzać pieniądze od pielgrzymów. Jeśli jednak przyjdzie jakiś Żyd i uiści dodatkową opłatę opiekunowi grobów, wówczas „otworzą się przed nim żelazne drzwi, które pochodzą z czasów naszych przodków” i z płonącą świecą w dłoni zejdzie on do pierwszej jaskini, która jest pusta, następnie przejdzie do drugiej – również pustej, aż wreszcie dotrze do trzeciej jaskini, która zawiera sześć grobowców, ustawionych jeden naprzeciw drugiego. Anonimowy pielgrzym precyzuje, że na każdym z grobów wyryty jest napis o treści „to jest grób naszego ojca (imię), któremu niech będzie pokój”, zaś na grobach kobiet „to jest grób naszej matki (imię), której niech będzie pokój”. Jaskinia w ciągu dnia i nocy oświetlona jest świecami, po jednej na każdym z grobowców. Są tam ponadto wanny wypełnione kośćmi Izraelitów, bowiem nadal istnieje zwyczaj, aby przynosić i zostawiać w jaskini kości zmarłych⁴⁰. Podobne wspomnienie przekazuje pielgrzym z Bordeaux (333 rok po Chr.), który przywołuje grobowce skrywające szczątki protoplastów Izraela oraz „kwadratowe ogrodzenie zbudowane z pięknych kamieni”, gdzie Abraham, Izaak i Jakub zostali pochowani z żonami. O grobowcu wspominają również Antoniusz Męczennik († 600) i Arkulf (VII wiek po Chr.), biskup i podróżnik pochodzący z Galii. Dysponujemy ponadto świadectwem Mukaddasiego († 991), arabskiego duchownego i podróżnika, który wspomina o „silnej twierdzy wokół grobowców Patriarchów” z wielkich kwadratowych

³⁶ Zob. F. Skolnik, M. Berenbaum, *Encyclopedia Judaica*, Jerusaleń 2007, hasło: *Machpelach, Cave of*, s. 325–327.

³⁷ Zob. R. Rubinkiewicz, *Apokryfy...*, dz. cyt., s. 325.

³⁸ Zob. Talmud Jerozolimski, *Ta'anit* 4:2, [w:] *A Living Library...*, dz. cyt.

³⁹ Zob. F. Skolnik, M. Berenbaum, *Encyclopedia...*, dz. cyt., s. 325–327.

⁴⁰ Zob. T. Wright, *Early Travels in Palestine*, London 1848, s. 86–87.

kamieni wzniesionej przez dżinów, czyli istoty nadprzyrodzone. Według tradycji chrześcijańskiej, żydowskiej i muzułmańskiej kompleks w Hebronie jest jednym z najbardziej owianych tajemnicą sanktuariów na świecie. W przeciągu ostatnich stuleci z okazji rzadkich okoliczności oraz wywarłej presji politycznej jaskinię Makpela odwiedziło tylko kilka osób. Wśród nich był król brytyjski Edward VII († 1910), który zszedł do jaskini w 1862 roku, oraz jego następca król Jerzy V († 1936) w 1882 roku. Jednym z ostatnich, którym pozwolono zwiedzić jaskinię, był Charles W. Fairbanks († 1918), który w latach 1905–1909 pełnił funkcję wiceprezydenta Stanów Zjednoczonych⁴¹.

Od samego początku tajemnica wnętrza jaskini Makpela wzbudzała ogromne zainteresowanie. Przyniesione wyżej wspomnienia są dowodem na to, że pierwotnie dostęp do świętej groty był mniej skomplikowany. Współcześnie dysponujemy kilkoma świadectwami, które pozwalają nieco odkryć tajemnice wnętrza grobowego kompleksu. Jednym z nich jest wspomnienie generała Edmunda Allenby⁴², który podczas I wojny światowej prowadził kampanię wojskową na terenach Palestyny. Podczas pobytu w Hebronie wszedł na teren meczetu Ibrahima w celu odszukania tureckich urzędników, którzy mieli skryć się na terenie kompleksu. Kiedy przeszedł przez drzwi wykute w wapiennej skale, ześlizgnął się po stromym nachyleniu i niespodziewanie znalazł się w jaskini liczącej około dwudziestu metrów kwadratowych. W jaskini stał kamienny blok o długości około sześciu stóp, szerokości trzech i wysokości sześciu stóp. Okazało się jednak, że generał nie zdawał sobie sprawy ze znaczenia miejsca, w którym się znalazł, więc opuścił je bez żadnego rozpoznania⁴³.

Następna okazja do odsłonięcia tajemnicy Makpeli pojawiała się w 1967 roku, krótko po wojnie sześciodniowej. Izraelski minister obrony Mosze Dajan chcąc wykorzystać zwycięstwo Izraela, zamknął się w kompleksie grobowym Hebronu. Wśród towarzyszących mu osób znalazła się dwunastoletnia dziewczynka o imieniu Michal, którą Mosze Dajan postanowił spuścić przez mały otwór w podłodze po stronie meczetu Ibrahima, wyposażając w aparat fotograficzny. Odkryli oni, że jaskinia ma głębokość 12–13 stóp i mierzy około 9,65 na 9,26 stóp. Z południowo-wschodniej strony tego pomieszczenia ciągną się schody, które prowadzą w dół do drzwi. Długość od korytarza do drzwi to 57 stóp. Kolejny korytarz prowadzi do stopni, które wiodą do innego wejścia ukrytego w podłodze meczetu – obecnie wejście to jest zablokowane. W północno-zachodniej

⁴¹ Zob. J. Orr, J.L. Nuelsen, Y.E. Mullins, *The International Standard Bible Encyclopedia*, t. 3, Chicago 1915, s. 1960.

⁴² Zob. M.L. Lanning, *100 największych dowódców wszechczasów*, Warszawa 1998, s. 330.

⁴³ Zob. J.P. Free, H.F. Vos, *Archeology and Bible History*, Michigan 1992, s. 62.

stronie pomieszczenia, do którego spuszczone dziewczynkę, znajdują się trzy kamienne płyty; jedna z nich może pełnić funkcje nagrobku, zaś pozostałe mogą blokować przejście do innych grot⁴⁴.

Spośród świadectw dotyczących wizyty we wnętrzu kompleksu grobowego w Hebronie warto przytoczyć historię, która choć nie znajduje potwierdzenia w żadnych źródłach książkowych, to jednak wydaje się bardzo interesującą i najmłodszą z tu przedstawionych. Fundacja Hebronu (żydowska organizacja chroniąca dziedzictwo kompleksu w Hebronie) prezentuje historię kilku młodych Żydów, którzy zainspirowani ciekawością Mosze Dajana, postanowili wejść do Makpeli. Ponieważ bardzo dobrze zapoznali się ze świadectwem dziewczynki, postanowili wykorzystać drugie wejście, które znajduje się po stronie korytarza Izaaka, przykryte arabskimi modlitewnikami. Problem tkwił w tym, że wejście to znajduje się w meczecie, który przez całą dobę pozostaje strzeżony przez strażników zatrudnionych przez Wakf. Okazja nadarzyła się w miesiącu Elul⁴⁵, który jest miesiącem miłosierdzia i skruchy. Mężczyźni zaczęli odmawiać modlitwy każdego dnia o północy. Arabscy strażnicy nie byli nadmiernie czujni o tej porze, mało tego, regularnie opuszczali swoje stanowiska i szli spać. Gdy młodzi Żydzi zobaczyli, że taka sytuacja ma miejsce codziennie, postanowili, aby kolejnego wieczora przywieźć ze sobą odpowiednie narzędzia i skorzystać z nieobecności strażników. O północy w środku nabożeństwa zaczęli głośno śpiewać i tańczyć, zaś w tym czasie kilku z nich udało się w miejsce arabskich modlitewników, aby podnieść kratę i odsłonić kamień prowadzący w dół do kompleksu grobowego. Kamień był „przytrzymywany na miejscu przez metalowe pręty, umieszczone w skałach. Uderzaliśmy prętem w skałę, zaś po chwili kamień zaczął się ruszać, odsłaniając przed nami niewielki otwór”. Mężczyźni dostrzegli schody, które prowadziły do wąskiego i małego korytarza znikającego w ciemnościach. Przyświecając sobie latarkami, zeszli w dół do okrągłego pomieszczenia. Gdy taksowali wnętrze pomieszczenia, dostrzegli trzy kamienie w podłodze, zaś między nimi dało się odczuć powiew wiatru. Nie czekając długo, odsłonili zakryty tunel i wczołgali się do wąskiego przejścia wykutego w skale. „Przejście było wypełnione kurzem. Nie dało się w nim ani stać, ani siedzieć, lecz jedynie czołgać”. Po chwili dotarli do drugiej jaskini. Ta z kolei była wypełniona kośćmi i resztkami ceramiki w większości bardzo dobrze zachowanej. „W jaskiniach wiał wiatr, ale słychać było również odgłosy bicia

⁴⁴ Zob. N. Miller, *Patriarchal Burial Site Explored for First Time in 700 Years*, „Biblical Archeology Review” 11/3 (1985), s. 26–43.

⁴⁵ Elul (hebr. אלול) to dwunasty i zarazem ostatni miesiąc kalendarza żydowskiego świeckiego, zaś szósty miesiąc kalendarza religijnego. W kalendarzu gregoriańskim przypada na miesiące sierpień-wrzesień. Elul ma zawsze 29 dni.

naszych serc. Żadna żywa istota nie była tak blisko Patriarchów od tysięcy lat”. Po dłuższej chwili spędzonej na modlitwie i rozważaniu tajemnicy protoplastów Izraela mężczyźni przyjrzeni się samej jaskini. Jak twierdzą, ceramika i ostrakony pochodziły z okresu pierwszej świątyni, czyli ery królów judzkich, zaś kości musiały być szczątkami Żydów, których według tradycji starano się pochować jak najbliżej Patriarchów. Po kilku godzinach, wraz z nadejściem świtu, młodzi eksploratorzy opuścili jaskinię, aby nie dać się złapać strażnikom. „Mieliśmy zaszczyt odkryć podziemne jaskinie Makpela, modlić się tam, odkryć w jaskiniach starożytne wyroby ceramiki żydowskiej z epoki królestwa Judei, a nawet przez kilka chwil zjednoczyć się jako synowie z proaicami”⁴⁶.

Pamięć o biblijnych Patriarchach nierozzerwalnie łączy się z Hebronem. Niestety kompleks grobowy protoplastów Izraela dzielił spory i poglądy na tle religijnym, które nie raz doprowadziły do tragicznych skutków. Ostatnie tego typu wydarzenie miało miejsce 25 lutego 1994 roku, kiedy członek izraelskiego skrajnie prawicowego ruchu Kach, Baruch Goldstein, wpadł do meczetu Ibrahima i zastrzelił 29 osób. Powodem zajścia było nałożenie się na siebie świąt, żydowskiego purim (hebr. פורים) i muzułmańskiego ramadanu. Każdy, kto choć raz odwiedził Hebron, na pewno odczuł, że atmosfera wśród mijających się Żydów i muzułmanów jest napięta. Wobec tego dość trudno jest poczuć niezwykłą atmosferę i aurę tajemniczości tego świętego miejsca. Na pewno bogactwo tradycji i przekazu biblijnego powoduje, że czuć w Hebronie ducha Abrahama, Izaaka i Jakuba, jednak brak jakichkolwiek dowodów naukowych każe nam uznawać Makpelę jedynie za miejsce symboliczne. Z drugiej strony źródła żydowskie nie pozostawiają żadnych wątpliwości co do autentyczności miejsca pochówku protoplastów Izraela. Jako że Makpela jest jednym z trzech udokumentowanych przez Biblię miejsc, które potomkowie Żydów nabyli na własność, bogactwo tradycji przysłania rzeczywistość, nie pozostawiając miejsca nauce. Mnogość świadectw starożytnych pielgrzymów nie pokrywa się ze sobą, również opisy współczesnych eksploratorów zdają się niespójne i mało zrozumiałe. Wszystko to powoduje, że aura świętości i tajemniczości nie opuszcza Makpeli, czyniąc ją jednym z najbardziej tajemniczych miejsc na świecie. Bez względu na trudną i napiętą sytuację Hebron pozostaje miejscem narodzin biblijnego Izraela, który w początkach kształtowania się narodu wybranego odegrał kluczową rolę.

⁴⁶ Historia została zaczerpnięta z oficjalnej strony internetowej The Hebron Fund, w opinii której przytoczone świadectwo jest wiarygodnym opisem odwiedzin Jaskini Patriarchów w ostatnim czasie. Artykuł zamieszczono na stronie 18.02.2018. Zob. The Hebron Fund, *Inside the Caves of Machpela*, <https://www.hebronfund.org/inside-the-caves-of-machpela/> [dostęp: 8.09.2020], tłum. własne.

Bibliografia

- Achtemeier P.J., *Encyklopedia Biblijna*, Warszawa 1998.
- A Living Library of Jewish Texts*, https://www.sefaria.org/Bereishit_Rabbah?lang=bi [dostęp: 28.09.2020].
- Berg R., *The Zohar: Prologue – Beresheet A 1/23*, New York 2003.
- Biblia to jest Księgi Starego i Nowego Testamentu*, tłum. J. Wujek, t. 1, Toruń 1599.
- Black M., Rowley H.H., *Peake's Commentary on the Bible*, Hong Kong 1977.
- Bright J., *Historia Izraela*, Warszawa 1994.
- Brown R.E., Fitzmyer J.A., Murphy R.E., *Katolicki Komentarz Biblijny*, Warszawa 2001.
- Buckenmaier A., *Abraham. Ojciec wierzących*, Kraków 2005.
- Free J.P., Vos H.F., *Archeology and Bible History*, Michigan 1992.
- Klimas S.N., *Autentyczność Bożego Grobu w Jerozolimie. Badania historiograficzne, archeologiczno-architektoniczne i udokumentowane w zabytkach (I-X w.)*, Kalwaria Zebrzydowska 2018.
- Koehler L., Baumgartner W., Stamm J.J., *Wielki słownik hebrajsko-polski i aramejsko-polski Starego Testamentu*, t. 1, Warszawa 2008.
- Lanning M.L., *100 największych dowódców wszechczasów*, Warszawa 1998.
- Laughlin J.C.H., *Fifty Major Cites of the Bible*, London–New York 2006.
- Lemański J., *Nowy Komentarz Biblijny. Księga Rodzaju rozdziały 11,27-36-43*, t. 1, cz. 2–3, Częstochowa 2013.
- Majewski M., *Pięcioksiąg odczytany na nowo. Przesłanie autora kapitańskiego (P) i jego wpływ na powstanie Pięcioksięgu*, Kraków 2018.
- Miller N., *Patriarchal Burial Site Explored for First Time in 700 Years*, „Biblical Archeology Review” 11/3 (1985).
- Orr J., Nuelsen J.L., Mullins E.Y., *The International Standard Bible Encyclopedia*, t. 3, Chicago 1915.
- Rubinkiewicz R., *Apokryfy Starego Testamentu*, Warszawa 1999.
- Skolnik F., Berenbaum M., *Encyclopedia Judaica*, t. 13, Jeruzalem 2007.
- The Hebron Fund, *Inside the Caves of Machpela*, <https://www.hebronfund.org/inside-the-caves-of-machpela/> [dostęp: 8.09.2020].
- The Zohar*, Chayei Sarah-Toldot 4/23, New York 2003.
- The Zohar*, Lech Lecha-Vayera 3/23, New York 2003.
- The Zohar*, Trumah-Safra-De't'zniuta 11/23, New York 2003.
- Wright T., *Early Travels in Palestine*, London 1848.
- Wróbel M.S., *Biblia Aramejska. Targum Neofiti 1. Księga Rodzaju*, Lublin 2014.

PRZEMYSŁAW KUBISIAK – doktorant Sekcji Nauk Biblijnych Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II, absolwent Papieskiego Wydziału Teologicznego w Warszawie oraz Państwowej Szkoły Muzycznej w Tomaszowie Mazowieckim. Autor monografii *Rozważanie Księgi Jonasza* (Tarnów 2017) oraz kilku artykułów, m.in. *Świątynia Jerozolimka – zapowiedź, terminologia i historia* (2020), *Historia kary krzyżowej w czasach starożytnych* (2020), *Wojciech Węgrzyniak, Psalm 83. Tekst-egzegeza-konteksty* (2020). Jest autorem antologii opowiadań pt. *Wybrana przez bogów* (2019). Swoje zainteresowania koncentruje na zagadnieniach z historii i archeologii biblijnej.